

Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, ст. преподаватель, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyianenko.ov@gmail.com

Пространственно–временное измерение повседневности пединститутов УССР времён «оттепели» (1953–1964 годы) (Ч.2)

Иллюстрируются проблемы профессиональной жизни педагогов УССР, которые освещала профильная пресса периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент-анализа позволило проиллюстрировать толкование преподавателями вузов содержательного наполнения собственного рабочего времени; выявить реальное и желаемое в устройстве рабочего пространства, сравнить оценки качества учебно–воспитательного процесса, отношение к организации контроля работы вузов со стороны центральных органов власти, а также описать образ студента–заочника в представлении педагогов.

Ключевые слова: повседневность, высшая педагогическая школа, десталинизация, рабочее время, оборудование, заочное образование.

***

УДК 94(477)«1964/1985»

Субботін В. В.,
здобувач відділу новітньої історії, Інститут
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Україна, Львів)

СОЦІАЛЬНО–ВІКОВИЙ ТА ОСВІТНІЙ ПОРТРЕТ ВІРУЮЧИХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ (1964–1985 РР.)

Проаналізовано особливості церковно–релігійних процесів в західних областях УРСР у 60–х – 80–х рр. ХХ ст. На матеріалах конкретних соціологічних досліджень показано вплив атеїстичної пропаганди радянської влади на становлення «масового атеїзму» в регіоні, визначено соціально–віковий та освітній рівень радянських віруючих. Значну увагу акцентовано на впливі підпільного духовенства Греко–католицької церкви та інших церков та спільнот на відправлення релігійних обрядів, відвідування населенням закритих культових споруд та здійснення релігійних ритуалів. Доведено, що зосередженню у регіоні значної кількості віруючих сприяло пізніше входження Західної України до складу СРСР, наявність у краї значної кількості консервативного сільського населення та підпільної мережі католицьких, православних і протестантських громад.

Ключові слова: віруючі, Греко–католицька церква, соціологічні опитування, репресії, релігійні обряди.

Упродовж другої половини ХХ ст. радянська влада намагалася переконати громадськість у становленні масового атеїзму в західних областях УРСР. Проте можна поставити під сумнів досягнення ЦК КПУ та структурних підрозділів, які курували роботу по боротьбі із релігійністю населення. Соціологічні дослідження свідчать про діаметрально протилежну ситуацію: у краї зберігалася висока релігійність, а значна кількість людей і надалі відвідувала храми і здійснювала культові обряди.

Стаття підготовлена на основі соціологічних досліджень, які проводилися науковцями західно–українського регіону у 60–х – 80–х рр. ХХ ст. на замовлення радянських і партійних органів влади. На сьогодні вони, по–перше, ще не були введені до наукового обігу і, по–друге, залишалися не доступними широкій громадськості, оскільки донедавна зберігалися в архівосховищах із грифом «для службового користування», «таємно», «цілком таємно», що посилює їх наукове та суспільне значення. Основна мета статті – критично проаналізувати здобутки радянської влади у становленні масового атеїзму в західноукраїнському регіоні та показати високу релігійність місцевого населення.

Насамперед, заслуговує на увагу соціологічне опитування, проведене науковими співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР у 1980 р. у колгоспі «Прогрес» (с. Гійче Жовківського району Львівської

області) з метою «вивчення світоглядно–типологічної структури жителів села, виявлення ступеня поширення і глибини утвердження атеїзму» [1, арк. 3]. Соціологічне опитування засвідчило, що частина населення села все ще знаходилася «під впливом релігії». Серед опитаних 29% – нерелігійні і 65% – релігійні [1, арк. 4].

Зв'язок між освітнім рівнем та формуванням науково–матеріалістичного світогляду помітний при аналізі вікових особливостей релігійності населення. Із усіх опитаних у віці 16–20 р. релігійні складають 10%, у 21–25 р. – 15%, 26–30 р. – 22,5%, 31–40 р. – 68,3%, 41–50 р. – 94%, 51–60 – 97,2%, 61 і більше – 97,2% [1, арк. 9]. Серед опитаних з вищою освітою релігійні складають 6%, середньою – 35%, неповною середньою – 86%, початковою – 98,9%. Серед неписьменних – 100% [1, арк. 9].

Соціологами зафіксовано значно вищу релігійність жінок (71%) ніж чоловіків (60%) [1, арк. 10]. Серед робітників промисловості релігійні складають 60%, колгоспників–механізаторів – 45%, тваринників – 91,9%, будівельників – 82%, колгоспників–рільників – 100%, спеціалістів сільського господарства – 30%, працівників культосвітніх і медичних установ – 28%, працівників торгового і побутового обслуговування – 40%, працівників державних органів влади – 29% [1, арк. 10].

Значна частина жителів с. Гійче, навіть нерелігійної орієнтації, дотримується релігійних ритуалів. Зокрема 67% відвідують церкву (55% – серед чоловіків і 66% – серед жінок). Серед прихожан – значна кількість молоді. У віковій групі 21–25 р. – 30%, 26–30 р. – 57%, 31–40 р. – 62%, 41–50 р. – 87%, 51–60 – 92%, 61 і більше – 85% [1, арк. 11]. Загалом серед опитаних моляться 60% жителів села (із вищою освітою – 2%, середньою – 45%, спеціалісти сільського господарства – 12%, працівники медичних та культосвітніх установ – 13%, працівники органів державної влади – 11%, механізатори – 60%) [1, арк. 12].

Аналогічні процеси спостерігаємо під час опитування щодо сповіді (55% – сповідаються). У віковій групі 16–20 р. – 19%, 21–25 р. – 22%, 26–30 р. – 39%, 31–40 р. – 56%, 41–50 р. – 81%, 51–60 – 85%, 61 і більше – 80% [1, арк. 13]. Із вищою освітою – 3%, середньою – 38%, незакінченою середньою – 49%, початковою – 68%. Серед робітників промисловості моляться 60%, колгоспників–механізаторів – 60%, тваринників – 89%, будівельників – 75%, колгоспників–рільників – 99%, спеціалістів сільського господарства – 18%, працівників культосвітніх і медичних установ – 16%, працівників торгового і побутового обслуговування – 20%, працівників державних органів влади – 10% [1, арк. 13].

У релігійних святах у с. Гійче бере велика кількість молоді, зокрема 100% неписьменних. Основним мотивом відзначення релігійних свят більшість опитаних назвали існуючі традиції, естетичну привабливість, повагу до родичів. У групі 16–20 р. відзначають релігійні свята 50%, 21–25 р. – 48%, 26–30 р. – 43%, 31–40 р. – 77%, 41–50 р. – 98%, 51–60 – 98%, 61 і більше – 98% [1, арк. 13].

Релігійність населення у західноукраїнських містах також залишалася високою, про що свідчить соціологічне дослідження, проведене на Львівській тютюновій фабриці (1983–1984 рр.). Серед опитаних 85,9% віднесли себе до православних, 1,1% – католиків, 10,9% – греко–католиків, 0,5% – євангельських християн баптистів, 1,9% – християн віри євангельської [2, арк. 10–15].

В опитуванні взяло участь 317 осіб (32,2% робітників заводу). У структурі опитаних чоловіки складають 47,7%, жінки – 52,3%. Серед опитаних молодь у віці 16–20 р. – 1,5%, 21–24 р. – 6,9%, 26–29 р. – 14,1%, 30–34 р. – 17,6%, 35–39 р. – 15,4%, 55–59 р. – 7,2%, 60 і більше – 2%. У соціально–професійному відношенні структура опитаних характеризується домінуванням робітників (85,1%), а також незначною кількістю інженерно–технічних працівників (14,5%), інші – 0,4% [2, арк. 11]. Така соціологічна вибірка дозволяє «більш чітко і повно окреслити тенденцію, інтенсивність та глибину секуляризаційних процесів у різних віково–статевих, освітніх та професійних групах працівників фабрики з'ясувати релігійну обстановку, визначити найбільш істотні причини відтворення релігії в молодому поколінні» [2, арк. 12].

Соціологічне опитування показало, що загальний рівень релігійності знизився із 72% у 1975 – 1977 рр. до 62% у 1983 – 1984 рр. 60% віруючих дотримувалося догматичних уявлень про Бога, а 62% – «втягнуті у більш–менш регулярну культову практику» [2, арк. 10]. 39,6% працівників фабрики – невіруючі (11,3% – переконані атеїсти; 7,8% – байдужі). У віковій групі 16–20 р. нерелігійні становлять 57,6%, 21–24 р. – 6,9%, 30–34 р. – 42,5%, 35–39 р. – 44,8%, 55–59 р. – 25,9%, 60 і більше – 28%. Таким чином, серед молоді невіруючих вдвічі більше, ніж серед людей старшого віку [2, арк. 10].

Інша не менш цікава характеристика – ставлення до релігії людей різних освітніх рівнів. За даними анкетного дослідження нерелігійні серед людей з вищою і неповною вищою освітою становлять 73,2%, середньою спеціальною – 55,8%, середньою – 36,6%, неповною середньою – 15%, початковою – 16,6%. Серед інженерно–технічних працівників нерелігійні становлять 90,3%, службовців – 51,9%, робітників – 35,1%. Іншими словами – на підприємстві 98% членів і кандидатів у члени КПРС, 65,5% членів ВЛКСМ і 29,5% безпартійних вважають себе атеїстами (невіруючими) [2, арк. 12].

Значні відмінності помітні у ставленні до релігії серед чоловіків і жінок. Соціологічне опитування показало, що на Львівській тютюновій фабриці серед чоловіків більше невіруючих, ніж серед жінок (42,2% і 37,2% відповідно). Також серед чоловіків більше, ніж серед жінок тих, хто відносять себе до переконаних атеїстів (14,5% і 8,4% відповідно) [2, арк. 12].

Зазначимо, що соціологічне опитування показало низку «негативних тенденцій» для Компартії. Серед працівників фабрики зафіксовано доволі високу частку віруючих. У віковій групі 16–26 р. віруючі становлять 42,4%, 30–34 р. – 57,5%, 35–39 р. – 55,2%, 40–49 р. – 66,1%, 50–54 р. – 72,7%, 55–59 р. – 74,1%, 60 і більше – 72%. «Все це говорить про те, що проблема формування науково–матеріалістичного світогляду у всіх вікових групах працівників фабрики залишається надзвичайно важливою і актуальною», – резюмували парт чиновники [2, арк. 13].

Високий процент віруючих спостерігаємо серед рідників освітніх груп. За даними анкетного дослідження нерелігійні серед людей з вищою і неповною вищою освітою становлять 26,8%, середньою спеціальною – 44,2%, середньою – 63,4%, неповною середньою – 85%, початковою – 83,4%. Таким чином, для обкомів західноукраїнських областей «проблема остаточного подолання релігійних пережитків і формування атеїстичної

переконаності людей з середньою спеціальною і навіть вищою, не говорячи вже про людей з незакінченою середньою і початковою освітою, залишалася тривалим у часі завданням» [2, арк. 14].

Інші анкетні дані також свідчили про високий ступінь релігійності працівників Львівської тютюнової фабрики. Зокрема найбільша питома вага віруючих була серед робітників (64,9%) і службовців (48,1%). Підтвердилася загальноприйнята думка про значно вищу релігійність жінок (48% віруючі і 14,4% вагаються) у порівнянні з чоловіками (44,3% віруючі і 13,2% вагаються). 2% членів і кандидатів у члени КПРС і 18,4% членів ВЛКСМ були віруючими [2, арк. 15].

Працівники підприємства відзначали релігійні свята (46,1% опитаних). Серед чоловіків релігійні свята відзначали 57,3% респондентів, серед жінок – 68,9%. Хоча, на думку соціологів, «це ще не говорить про релігійність тої чи іншої людини» [2, арк. 16], проте вважаємо окреслені цифри одними із найважливіших у процесі само ідентифікації віруючої людини. Зокрема у віковій групі 16–20 р. 41,5% констатували відзначення релігійних свят, у віці 21–24 р. – 52%, 25–29 р. – 47,2%, 30–40 р. – 43,5%, 41–50 р. – 61,8%, 51 і більше – 85,9%. Серед працівників із вищою освітою релігійні свята відзначають 23,9% опитаних, з незакінченою вищою – 28,4%, середньою спеціальною – 49,1%, середньою – 58,7%, неповною середньою – 75,4% [2, арк. 16].

Важливий критерій віднесення людини до категорії «віруючий» – відвідування молитовних будиноків. Можемо зробити припущення, що результати опитування виявилися доволі неочікуваними як для соціологів, так і для партчиновників усіх рівнів, адже 30,7% опитаних заявили, що вони «постійно або інколи бувають на богослужіннях» [виділення наше – В. С.]. У віковій групі 16–20 р. церкву відвідувало 19,5%, у віці 21–24 р. – 18,3%, 25–29 р. – 23,6%, 30–40 р. – 20,3%, 41–50 р. – 39,9%, 51–60 – 41,8%. Серед працівників із вищою освітою храми відвідували 5,1% опитаних, з незакінченою вищою – 6,2%, середньою спеціальною – 16,7%, середньою – 28,5%, неповною середньою – 47,5%, початковою – 64,7% [2, арк. 16].

Ці дані підтверджуються опитуваннями, які у цей же період проводилися в селах регіону. Зокрема серед жителів села Більче Золоте також багато осіб, які відвідували храми. Жінка №952 (31–40 р., віруючка) відзначила, що «минулого року була в церкві». Жінка №953 (51–60, віруючка) зазначила, що «як працювала на фермі, то не йшла, а тепер на пенсії – ходить (надолує минуле)». Чоловік №1068 теж зауважив, що «десь–колись піде до церкви» [3, арк. 21–28].

Значна кількість віруючих зафіксована в інших видах культової практики. Зокрема серед молоді 16–20 р. молиться 11,1% опитаних і сповідається – 15%; у віці 21–24 р. – 17% і 12% відповідно, 25–29 р. – 19,5% і 14% відповідно, 30–40 р. – 18,9% і 12% відповідно, 41–50 р. – 26,3% і 12% відповідно, 51–60 – 22,2% і 15% відповідно. Серед працівників із вищою освітою молиться 7,6% опитаних, з незакінченою вищою – 12,5%, середньою спеціальною – 15,1%, середньою – 23,7% [21–28].

Соціологічні дослідження дозволили виявити ступінь релігійності в залежності від конфесійної приналежності. Одряду ж зазначимо, що серед католиків вона значно вища, ніж у православних. Якщо серед православних

церкву часто відвідує 28,6% опитаних, то серед католиків – 42,8%; хрестили дітей 51,2% православних і 80,9% католиків; дотримується регулярно постів 21,3% православних і 28,5% католиків. «Серед віруючих, зокрема католиків, мають місце негативні явища, – із сумом зазначали соціологи. – Серед них є люди, які глибоко не усвідомлюють моральних цінностей радянського способу життя» [3, арк. 18].

У 1983 р. співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР проанкетовано 300 працівників ВО «Кінескоп». Програма соціологічного дослідження передбачала виявити: 1. Світоглядні переконання респондентів (атеїсти, вагаються, байдужі, віруючі); 2. Залежність світогляду від читання художньої літератури; 3. Вплив художньої літератури на утвердження науково-атеїстичного світогляду [4, арк. 26].

Матеріали соціологічного опитування показали, що атеїстами вважали себе 83% опитаних, віруючими – 7% (вагаються – 10%, байдужі – 10%). Атеїстичні переконання яскраво прослідковуються в молоді (95%), проте у міру підвищення вікового цензу збільшується релігійність – у віковій групі 51–60 р. вона становить 70–75%. Прослідковано й іншу тенденцію: ті, що доїжджають на роботу з іншої місцевості, здебільшого, «засвідчують тенденцію зниження атеїстичних переконань і зросту релігійності: 55,5% від усієї кількості релігійних припадає на тих, хто доїжджає на роботу з іншої місцевості проживання» [4, арк. 26].

Одне із наймасштабніших опитувань на релігійну тематику у західноукраїнському регіоні (за винятком Волинської і Рівненської областей) у 1985–1987 рр. провів Інститут суспільних наук АН УРСР. В опитуванні взяли участь 6 тис. респондентів (63% жінки, 37% – чоловіки), що дозволяє скласти цілісну картину про кількість віруючих у регіоні і спостерігати процес в динаміці. «Народ перестав боятись і почав довіряти різним радянським службам, тобто фактично не відбулося росту вірності віруючих, а почалися відвертіші розмови на ці теми», – із радістю відзначали соціологи [5, арк. 4].

Серед різних вікових груп у 1985 р. відсоток віруючих коливався в рамках 31–40%. Серед них до православ'я віднесли себе 76%, греко-католицької віри – 18%, католицької – 3% (15% – польської національності), протестантської – 3% (у радянських документах – т.зв. «сектанти») [5, арк. 7].

Соціологи констатували дві цікаві тенденції: по-перше, «стирання граней» (мовою тогочасних документів – «утрата специфічних конфесійних рис») між католиками та православними, а також віруючими та невіруючими і, по-друге, втрату значних «рис фанатизму» віруючими. Зокрема до «глибоко віруючих» віднесли себе 15–20% опитаних, «фанатиків» – 8–10%, «екстремістів» – 2–7% (серед православних – 2%, греко-католиків – 5%, католиків – 2%, протестантів – 5–7%). Інтерв'юери констатували, що «в православному середовищі, де знати з реєстрації храми, екстремістські елементи зростають до рівня про уніатського оточення» [5, арк. 7].

Щодо греко-католиків, виокремимо ще декілька фактів. По-перше, церква у катакомбах, як це не парадоксально, значно «омолодила» своїх парафіян: бл. 53% складають віруючі, вік яких коливався у діапазоні 31 – 50. Молодь до 30 років становить бл. 35%, а вікова група старше 50 років складає бл. 12% [5, арк. 8]. Цей

факт викликав особливе занепокоєння партчиновників усіх рівнів.

Також соціологи спостерігали дві діаметрально протилежні тенденції. З одного боку, соціологічні опитування показали «згасання релігійних практик» (13% не відвідують костьолів, не беруть участі у домашніх богослужіннях, а 43% відвідують храми тільки на великі релігійні свята), з іншого – у порівнянні з представниками інших релігійних течій, «католицько-уніатське середовище характеризується більш глибоким знанням релігійної догматики» [5, арк. 8].

Серед греко-католиків частіше ніж в інших конфесіях зустрічаються робітники високої кваліфікації (15%), середньої кваліфікації (13%), низької – тільки 8% (вищий освітній рівень, ніж у православних та протестантів). 12% греко-католиків взяли шлюб із представниками інших національностей, що свідчить, на думку інтерв'юерів, про «розмивання націоналістичних пересудів» [5, арк. 8].

Науковці Інституту суспільних наук АН УРСР прийшли до висновку, що у другій половині 1980-х рр. «проуніатський елемент» зріс у населених пунктах, де, по-перше, немає діючої православної церкви або ж створені штучні, т.зв. «затухаючі громади» і, по-друге, де служитель культу надто відкрито підтримує контакти з апаратом уповноваженого у справах релігії та владою. «Така лоялізаторська поведінка служителя культу дискредитує його в очах віруючого, особливо якщо є можливість порівнювати з уніатським священиком, який безперечно ніколи нікому не скаже про те, що такий то, скажем комсомолец брав шлюб, або хрестив своїх дітей» [5, арк. 9], – із сумом констатували вчені.

Таким чином, у другій половині ХХ ст. у західноукраїнському регіоні констатуємо наявність значної кількості віруючих. високий рівень релігійності населення західноукраїнських областей партчиновники і науковці пояснювали тим, що «окремі молоді люди і жінки з інженерно-технічного та адміністративно-допоміжного персоналу[...] знаходяться у полоні обивательських уявлень про релігію і атеїзм і обґрунтовують своє примиренське ставлення до релігійної ідеології і культу тим, що вони складають елемент національної культури, частку народних традицій» [5, арк. 11].

Список використаних джерел

1. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.640 «Карта релігійності колгоспу «Прогрес» Нестерівського району Львівської області».
2. Там само. – Спр.641 «Громадська думка трудового колективу в ставленні до релігії й атеїзму».
3. Там само. – Спр.502 «Село Більче Золоте».
4. Там само. – Спр.643 «Громадська думка в колективі ВО «Кінескоп».
5. Там само. – Спр.1015 «Соціально-психологічний портрет сучасного віруючого (на матеріалах конкретних соціологічних досліджень в Західному регіоні)».

References

1. Arhiv Instytutu ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrainy. – F.1. – Op.2. – Spr.640 «Karta religijnosti kolgospu «Progres» Nesterivs'kogo rajonu L'vivs'koi oblasti».
2. Tam samo. – Spr.641 «Gromads'ka dumka trudovogo kolektyvu v stavlenni do religii' j ateizmu».
3. Tam samo. – Spr.502 «Selo Bil'che Zolote».
4. Tam samo. – Spr.643 «Gromads'ka dumka v kolektyvi VO «Kineskop».
5. Tam samo. – Spr.1015 «Social'no-psychologichnyj portret suchasnogo virujuchoho (na materialah konkretnyh sociologichnyh doslidzhen' v Zahidnomu regionii)».

Subbotin V. V., Researcher Department of Contemporary History, Institute of Ukrainian Studies I. Krypuyakevych National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Lviv)

Socio-age and educational portrait believers Western Ukraine (1964–1985 years)

The features of the church and religious processes in the western regions of the USSR in the 60's – 80's. XX century the analyzed. In particular materials of sociological researches the influence of atheistic propaganda of Soviet power in the formation of «mass atheism» in a region defined social and age and educational level of the Soviet believers. Special attention is paid to the impact of the underground clergy of the Greek Catholic Church and other churches and communities to worship, attending public closed places of worship and carrying out religious rituals. Proved that the concentration in the region contributed to a significant number of believers after joining the Western Ukraine into the USSR, the presence in the region a significant number of conservative rural population and the underground network of Catholic, Orthodox and Protestant communities.

Keywords: believers, Greek Catholic church, sociological researches, repression, religious rites.

Субботин В. В., соискатель отдела новейшей истории, Институт украиноведения им. И. Крипякевича НАН Украины (Украина, Львов)

Социально-возрастной и образовательный портрет верующих западноукраинских областей (1964–1985 гг.)

Проанализировано особенности церковно-религиозных процессов в западных областях ВССР в 60-х – 80-х гг. XX в. На материалах конкретных социологических исследований показано влияние атеистической пропаганды советской власти на становление «массового атеизма» в регионе, определен социально-возрастной и образовательный уровень советских верующих. Значительное внимание акцентировано на воздействии подпольного духовенства Греко-католической церкви и других церквей и общин на отправление религиозных обрядов, посещение населением закрытых культовых сооружений и осуществления религиозных ритуалов. Доказано, что сосредоточение в регионе значительного количества верующих способствовало позднее вхождение Западной Украины в состав СССР, наличие в крае большого количества консервативного сельского населения и подпольной сети католических, православных и протестантских общин.

Ключевые слова: верующие, Греко-католическая церковь, социологические опросы, репрессии, религиозные обряды.

* * *

УДК 94(477)394:35.073.55(044)«1965/85»

Журавльов Я. О., аспірант, Інститут історії України НАН України (Україна, Київ), zhuravliov@ukr.net

ДОНОСИ ТА СКАРГИ НА КЕРІВНИЦТВО ЯК СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙНОСТІ ПЕРІОДУ «ЗАСТОЮ» КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗВЕРНЕНЬ ГРОМАДЯН ДО ЦК КП УКРАЇНИ

Метою даного дослідження є з'ясування кількості та значення доносів на керівництво, серед звернень громадян до ЦК Компартії України.

При підготовці дослідження були залучені ті методи, які дали змогу дослідити предмет та об'єкт дослідження, вирішити поставлені завдання. Із конкретно-наукових методів, застосування проблемно-хронологічного та історико-порівняльного (компаративного) методу дозволили в хронологічній послідовності виділити основну тематику та виявити загальні ознаки звернень. Статистичний і математичний методи, контент-аналіз використовувалися для аналізу даних про надходження листів та телеграм, дали змогу систематизувати і узагальнити ці дані.

В результаті дослідження визначено, що більша половина листів стосувалась керівників районного та міського масштабу, приблизно 20–30% – керівників різних сільських установ, і приблизно стільки ж – керівників обласного та республіканського рівня.

У висновку ми вказуємо на те, що близько 10–15% листів і телеграм громадян, протягом усього досліджуваного періоду, стосувалися проблеми доносів, що свідчить про актуальність питання в період «застою». Звернення громадян були досить ефективною формою взаємодії влади і народу.

Ключові слова: звернення громадян, ЦК КП України, УРСР, період «застою», доноси, скарги.

Об'єкт нашого дослідження – звернення громадян до влади, зокрема до вищого партійного органу Радянської України – ЦК Компартії України у другій половині 1960–х – першій половині 1980–х років. Враховуючи

те, що протягом усього досліджуваного періоду до ЦК щорічно надходило 40–60 тисяч письмових звернень стає очевидним, що ці документи є дуже цінним історичним джерелом по вивченню соціальної історії України радянського періоду. Важливо саме крізь призму цього, специфічного кола документів, побачити особливості радянської дійсності того часу, що є актуальним завданням нашого дослідження. Також надзвичайно актуальним є систематизація листів та телеграм громадян як історичного джерела, з метою введення їх до наукового обігу. Предметом дослідження є доноси, скарги на керівництво як об'єктивно існуюче явище, складова, невід'ємна частина радянської дійсності.

Історіографія питання не є широкою, хоча нині все частіше з'являються праці, присвячені цій темі. Дослідники приділяють увагу питанню звернень громадян здебільшого довоєнного періоду та перших повоєнних років, частково періоду «відлиги». Серед закордонних дослідників виділяються перш за все сучасні російські вчені – Олександр Лівшин, Ігор Орлов, Олег Хлевнюк, Андрій Соколов, які досліджували звернення громадян 1920–30-х років [1]; Олексій Тихомиров, який проводить свої дослідження у Німеччині, вивчає як довоєнний, так і післявоєнний період [2]. Питання «листів у владу» сталінського періоду у своїх працях торкалась Шейла Фіцпатрік [3]. Французький вчений Франсуа-Ксав'є Нерар, також досліджує сталінський період, і свою увагу звернув безпосередньо саме на проблему доносів [4]. Звернення громадян повоєнних часів вивчали російські дослідниці Юлія Орлова, Марина Клінова, Катерина Чува, Єлена Жидкова; серед сучасних українських дослідників варто виокремити науковців інституту історії України НАН – Віктора Кручину, Мирославу Смольницьку, Наталю Хоменко та інших [5].

Метою даного дослідження є з'ясування кількості та значення доносів на керівництво, серед звернень громадян до ЦК Компартії України. Дослідження побудоване на неопублікованих досі архівних матеріалах, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Завдання дослідження: визначити кількість доносів на керівництво протягом доби «застою»; з'ясувати і коротко проаналізувати їх особливості та значення.

Перш за все відзначимо, що головним питанням, що найбільш турбувало громадян у досліджуваний період було життєво питання. Також людей турбували питання надання роботи, переходу на інші підприємства та неправильного звільнення з роботи; люди писали про різні аспекти життя на селі (робота у колгоспах, присадибні ділянки і так далі); просили збільшення пенсій; допомоги у отриманні медичної допомоги; скаржились на якість торгівлі та побутового обслуговування тощо. Тобто, здебільшого люди писали з метою покращити своє соціально-економічне життя.

Однак, 10–15% щорічних звернень громадян можна віднести до категорії доносів. Власне у внутрішніх документах ЦК КП України і у довідках та звітах, що направлялись в Москву до ЦК КПРС ця категорія звернень фігурує під назвою – «листи, заяви та скарги на недоліки в роботі та неправильну поведінку в побуті керівних працівників» [6, арк. 69]. Таких «сигналів» найменше надходило наприкінці 1960–х років – трохи більше 4–х тисяч щороку. А найбільше люди писали на початку